

Dr. Wilko van Zijverden (red.)

Ongeveer 300 meter in de richting van de pijl
zaten in de tweede wereldoorlog vanaf aug. 1942
veel mensen uit de Joodse gemeenschap in Enter
verdergedoken. Op 10 mei 1943 werden ze door
de Duitse Polizei gearresteerd. Op 21 mei 1943
zijn ze allen in het vernietigingskamp Sobibor
gebracht. Nog andere leden van de Joodse
gemeenschap in Enter werden elders gearresteerd
en zij ook overgebracht. Om hen allen te gedenken
is dit monument opgericht.

4-5-1995

Het kippenhok

Een archeologisch bureauonderzoek en inventariserend
veldonderzoek naar een Joodse onderduikplaats aan de
Bornerbroekseweg te Enter, gemeente Wierden .

Colofon

Het kippenhok, Een archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek naar een Joodse onderduikplaats aan de Bornerbroekseweg te Enter, gemeente Wierden .

Auteur(s): Wilko van Zijverden (red.), m.m.v. Caylin Bijkerk, Johan Broersma, Everhard Bulten, Angelina König, Yara Kronshorst, Vivian van Loo , Bram Modderkolk, Max Score, Noam Vos, Artemis Zisaki.

groep: SSS het onderduikhok te Enter

© Saxion, Deventer, 23 januari 2026

Foto's en tekeningen: Saxion, tenzij anders vermeld

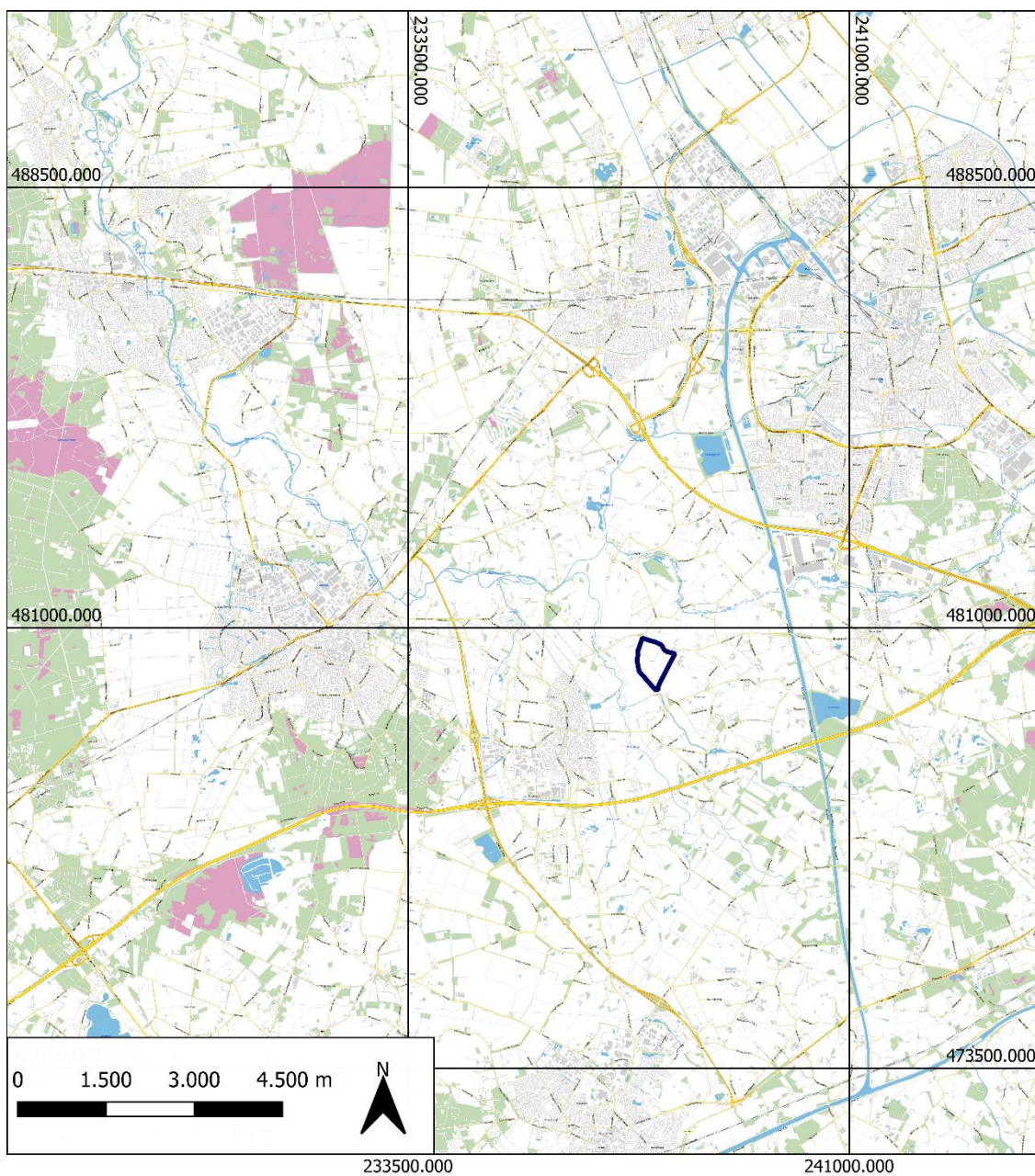
Inhoudsopgave

Administratieve gegevens.....	4
Samenvatting	6
1 Inleiding	8
1.1 Aanleiding onderzoek	8
1.2 Doel- en vraagstelling	9
1.3 Beschrijving onderzoeksgebied.....	9
2 Bureauonderzoek	10
2.1 Methode	10
2.2 Landschappelijk kader.....	10
2.3 Archeologisch kader.....	12
2.4 Historisch kader	12
2.5 Gespecificeerde archeologische verwachting.....	15
2.6 Aanbevelingen	15
3 Inventariserend veldonderzoek.....	17
3.1 Methode	17
3.2 Resultaten	18
4 Conclusies	21
Literatuur	23
Geraadpleegde websites.....	23
Bijlage 1. Historische luchtfoto's.....	24
Bijlage 2. Grondboringen	26

Administratieve gegevens

Soort onderzoek:	Bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek
Projectnaam:	Onderduikhof Enter
Provincie:	Overijssel
Gemeente:	Wierden
Plaats:	Enter
Toponiem:	Bornerbroekseweg
Centrumcoördinaten Onderzoeksgebied:	237750/480500
Huidig grondgebruik:	Weiland
Opdrachtgever:	Enters Ergoed Gerrit Alink, Gerrit.alink1957@gmail.com
Senior KNA-Archeoloog:	Saxion Archeologie Everhard Bulten, e.e.b.bulten@saxion.nl
Beheer en plaats documentatie	Saxion Archeologie

Tabel 1 Administratieve gegevens.

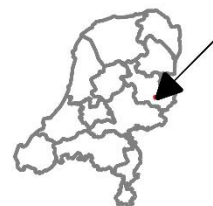

Archeologisch vooronderzoek Kippenhok te Enter, gemeente Wierden.

Onderzoeksgebied weergegeven op de topografische kaart, (1:25.000). Bron: PDOK.

Legenda

onderzoeksgebied

Afbeelding 1 Kaart contouren onderzoeksgebied

Samenvatting

In 2024 verzocht Enters Erfgoed Saxion Hogeschool om onderzoek te doen naar de historisch bekende onderduiklocatie aan de Huttemansweg in Enter. De plek, lokaal bekend als *het kippenhok*, speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol als schuilplaats voor elf Joodse onderduikers uit de Enterse gemeenschap. Voor de herdenking van 80 jaar bevrijding in 2025 wilde Enters Erfgoed deze plek opnieuw onder de aandacht brengen. De centrale vraag voor het onderzoek is: waar stond het kippenhok precies en wat is er vandaag nog van terug te vinden?

In oktober 1942 doken elf Joodse bewoners uit Enter onder in een oud kippenhok dat door lokale boeren onder leiding van Jan Nijmeijer werd verplaatst en deels ingegraven zodat het moeilijk zichtbaar was vanaf de openbare weg. Op 10 mei 1943 werd de schuilplaats ontdekt en werden alle onderduikers gearresteerd. Zij zijn op 21 mei 1943 vermoord in Sobibor. De gebeurtenissen maakten diepe indruk in de lokale gemeenschap, maar werden decennialang weinig besproken. Pas vanaf de jaren '80 herleefde de interesse in dit oorlogsverleden.

Het onderzoek bestond uit drie onderdelen: bureauonderzoek, inventariserend veldonderzoek (prikstok, metaaldetectie, GPR) en grondboringen.

Belangrijkste bevindingen

1. Historische reconstructie

Op basis van een analyse van kaarten, luchtfoto's uit 1943, een interview en literatuur blijkt dat het kippenhok langs een onverhard weggetje moet hebben gestaan, tussen perceel 1203 en 1204 aan de huidige Huttemansweg. Het gebied kende rond 1940 duidelijke houtwallen, heggen en hoogteverschillen. In de publicatie van Altena & Kraa (1990) zijn mogelijke locaties gemarkeerd op een vooroorlogse luchtfoto. Deze zijn onvoldoende onderbouwd en door de veranderde topografie niet exact in het veld terug te vinden. De analyse van Saxion, gebaseerd op landschap en fysieke sporen, wijst één smalle zone aan als meest waarschijnlijke locatie.

2. Veranderingen in het landschap

Het gebied onderging sinds 1900 sterke wijzigingen in perceelsgrenzen, werd (deels) geëgaliseerd en de waterhuishouding werd aangepast. Houtwallen en hagen verdwenen grotendeels en sloten werden gedempt. Hierdoor is de historische situering nog slechts beperkt zichtbaar in het terrein.

3. Veldonderzoek

- Prikstok en metaaldetectie: leverden weinig concrete aanwijzingen op, behalve enkele kleine vondsten (o.a. spijkers en emaille fragmentjes) zonder directe link tot de onderduikplaats.
- GPR (Ground Penetrating Radar): met deze methodiek kon één locatie worden aangewezen met consistente anomalieën.
- GRS (Gamma Ray Spectrometer): met deze techniek was het niet mogelijk één specifieke locatie met consistente anomalieën aan te wijzen.
- Grondboringen: hiermee kon een rechthoekige verstoring van 30–40 cm diep, met verbrand materiaal en afwijkende bodemstructuur worden aangetoond. De omvang komt overeen met de verwachte maat van het onderduikhol (ca. 30 m²).

Conclusie

De combinatie van radardata en grondboringen toont overtuigend aan dat er resten van een ingegraven structuur aanwezig zijn die qua locatie, afmetingen en bodemkenmerken sterk overeenkomen met het historisch beschreven onderduikhok. De vindplaats is kwetsbaar door landbouwgebruik, geringe bodemdiepte en beperkte conservering van organisch en metalen materiaal.

Aanbevelingen

Naar aanleiding van dit onderzoek wordt een gedeeltelijke opgraving geadviseerd, vergelijkbaar met eerdere onderzoeken naar onderduikholen (bijv. Epe). Deze locatie heeft grote betekenis binnen het lokale en nationale oorlogs-erfgoed en vormt een zeldzaam voorbeeld van een archeologisch nog traceerbare onderduikplaats.

Naast deze rapportage is door studenten een digitaal monument ontwikkeld, waarin de levensverhalen van (bijna) alle onderduikers worden gepresenteerd: www.joodseonderduik-enter.nl.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding onderzoek¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd, net als elders in Europa, de Joodse gemeenschap in Enter vervolgd. In de juli 1942 vonden de eerste transporten van Joden naar concentratiekampen plaats. Na die eerste transporten neemt de Joodse Hartog Spanjar het besluit onder te duiken. Hij is goed bevriend met Jan Nijmeijer die in een boerderij woont aan de weg naar Bornerbroek en vraagt hem om hulp. Hij wil onderduiken met zijn vrouw Bertha Salmagne, zijn zoons Salomon en Israël, zijn dochter Hendrina en haar man Hartog Sjouwerman. Na enige weken gaat Nijmeijer overstag en biedt hem een schuilplaats aan in een oude keet op het land van zijn buurman Bolscher. Deze blijkt echter niet geschikt omdat de keet op particuliere grond gelegen is, de waterafvoer bijzonder slecht is en de keet zichtbaar is vanaf de weg. De oplossing wordt gevonden in een oud kippenhok van Nijmeijer. Met hulp van enkele boeren in de omgeving wordt het hok afgebroken en opnieuw opgebouwd aan de Huttemansweg op gemeentelijke grond. Op deze manier zal niemand aansprakelijk zijn als de onderduikplek wordt gevonden, althans dat is de gedachte.

Het nieuws van de voorgenomen onderduik van Hartog Spanjar verspreidt zich snel in de Joodse gemeenschap van Enter. Dit leidt ertoe dat de groep die wil onderduiken in het kippenhok wordt uitgebreid met Marcus Samuël, zijn zoon Izak, schoondochter Lena Roosendaal en haar moeder Jette Roosendaal van Wije. Iets later voegt zich daar nog het nichtje van Marcus bij, Clara Samuël. Uiteindelijk duiken deze elf mensen in oktober 1942 onder in het kippenhok van 4 bij 7 meter. Omdat de ruimte bijzonder klein is wordt er al snel een uitbreiding gedaan zodat de vrouwen iets meer privacy hebben. Over de omvang van deze uitbreiding is verder niets bekend.

Op 10 mei 1943 zet de Grüne Polizei de omgeving af en worden de onderduikers opgepakt. Na verhoor van de onderduikers in Almelo worden negentien boeren uit de omgeving opgepakt en voor verhoor meegenomen. De onderduikers worden afgevoerd naar Westerbork en geïnterneerd. Op 18 mei worden zij vandaaruit op transport gezet naar Sobibor waar zij op 21 mei 1943 aankomen en worden vermoord. Na aandringen van de directeur van de lokale melkcoöperatie, Morsink, komen de negentien opgepakte Enterse boeren met de schrik vrij. Het verhaal krijgt nog een klein staartje als wordt afgerekend met de persoon waarvan wordt gedacht dat hij de onderduikers heeft verraden, Geert Schüürhuis. Hij wordt op 25 februari 1945 naar een afgelegen weggetje gelokt door leden van de NBS waar hij samen met zijn dochter wordt omgebracht. Zijn vrouw doet aangifte van vermissing maar dat levert niets op. In september 1945 wordt aangifte gedaan van de moord bij de politie in Almelo. Hier loopt het spoor verder dood.

Hoewel de gebeurtenissen een diepe indruk hebben achtergelaten op de bevolking van Enter wordt er na de oorlog eigenlijk niet meer over gesproken. Vanaf de jaren 80 ontstaat er weer belangstelling voor het oorlogsverleden van Enter. Dit leidt in 1995 tot de oprichting van een monument voor de vermoorde Joden uit Enter aan de Huttemansweg in Enter. Vanaf 2005 verzorgt Enters Erfgoed rondom de bevrijding van Enter op 9 april 1945 een tocht langs betekenisvolle plaatsen uit de Tweede Wereldoorlog. In 2012 worden voor alle vermoorde Joden uit Enter Stolpersteine geplaatst om de herinnering aan deze zwarte bladzijde uit de Enterse geschiedenis levend te houden.

In april 2024 zoekt Gerrit Alink namens Enters Erfgoed contact met Saxion omdat zij in 2025 tijdens de viering van 80 jaar bevrijding de onderduikplaats, het kippenhok, een belangrijke plek willen geven. Maar... waar stond dat kippenhok eigenlijk en is er nog iets van over?

¹ Gebaseerd op: Altena & Kraa 1990; Altena 2012.

Deze vraag vormt het begin van dit onderzoek dat is uitgevoerd door studenten van Saxion onder begeleiding van Everhard Bulten van de opleiding Archeologie en Wilko van Zijverden van het Lectoraat Sustainable Areas & Soil Transitions.

1.2 Doel- en vraagstelling

In 2025 vindt de 80^e herdenking plaats van de bevrijding van Enter. Enters Erfgoed wil bij deze herdenking aandacht besteden aan de onderduikplaats, het kippenhok. De vereniging wil bewoners en andere belangstellenden informeren over wat zich heeft afgespeeld op deze plaats. Daarbij willen zij de mensen die op deze plaats waren ondergedoken een gezicht geven. In deze tijden van spanning en oorlogsdreiging is het volgens de vereniging goed om stil te staan waar oorlog en uitsluiting toe kunnen leiden en deze kennis over te dragen op een jongere generatie.

Centraal staat de vraag:

Waar waren de Enterse Joden ondergedoken aan de Huttemansweg?

- Wat was de topografie van de locatie?
- In welk opzicht is de omgeving van de onderduiklocatie veranderd?
- Wat is de omvang van de vindplaats?
- Welke grondsporen mogen op deze plaats worden verwacht?
- Hoe diep onder het huidige maaiveld zijn de sporen te verwachten?

1.3 Beschrijving onderzoeksgebied

Het te onderzoeken gebied beslaat drie verschillende kadastrale percelen (WDN02-Z-1203, WDN02-Z-2345, WDN02-Z-1204). Het gebied is in gebruik als weidegrond en wordt doorsneden door enkele sloten en een houtwal. Opvallend aan de verschillende percelen is het verschil in reliëf en hoogte. Perceel 1203 is het laagstgelegen en is op het oog vrijwel vlak. Aan de westzijde tegen de houtwal aan is sprake van een scherpe sprong in het reliëf. Vermoedelijk is dit perceel geëgaliseerd. In het perceel is een drassige laagte te herkennen die in het verlengde ligt van een sloot. Waarschijnlijk is dit een gedempte sloot. Perceel 1204 is glooiend, Echter ook dit perceel kent scherpe begrenzingen met de omliggende percelen. Ook hier lijkt egalisatie te hebben plaatsgevonden zij het niet zo sterk als op 1203. Ook het reliëf van 2354 lijkt niet natuurlijk te zijn en in enige mate te zijn aangetast door egalisatiewerkzaamheden.

2 Bureauonderzoek

2.1 Methode

Het bureauonderzoek is uitgevoerd om inzicht te krijgen in de meest waarschijnlijke locatie van het onderduikhol. Daarnaast dient dit deel van het onderzoek inzicht te geven in de landschappelijke opbouw van het terrein zodat een inschatting kan worden gemaakt van de te verwachten omvang en diepteligging van het onderduikhol. Tenslotte dient dit onderzoek inzicht te geven in de conserveringsomstandigheden van eventuele grondsporen en vondsten. Op basis van deze informatie kan een vervolgonderzoek worden vormgegeven. De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 4.2 vormde de leidraad voor het uitgevoerde onderzoek.

2.2 Landschappelijk kader

Enter is gelegen op een uitloper van de Sallandse heuvelrug die is ontstaan door opstuwing van het landijs tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien. Deze rug is afgedekt met een dikke laag dekzand dat is gevormd in een poolwoestijn tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien. Ten oosten van Enter bevindt zich een uitgestrekte laagte waarop eveneens een laag dekzand is gevormd. Dit zorgt voor een zacht glooiend landschap waarin veel ingesloten laagtes voorkomen. Door het ontbreken van beken die de omliggende ruggen doorsnijden wordt ook wel gesproken van afvoerloze laagtes. Doordat het water niet werd afgevoerd ontstonden in de laagtes laagvenen die in de loop van de tijd doorontwikkelde tot hoogvenen. Dit heeft ertoe geleid dat in het Holoceen in dit gebied uitgestrekte veenlandschappen konden ontstaan. Deze veenlandschappen zijn voor Nederlandse begrippen pas op een laat moment ontgonnen. Vanaf de Late-Middeleeuwen worden op de hogere ruggen in het veengebied kleine boerenbedrijfjes ingericht, zogenaamde kampongtingen of huiskampen. Op veel plaatsen in Oost-Nederland zijn deze oorspronkelijke ontginningen nog te herkennen in de perceelsnamen. De akkers werden in deze periode aangerijkt met organisch materiaal in de vorm van plaggen om de waterhuishouding en daarmee de bodemvruchtbaarheid te verbeteren. Door de ophoging met plaggen werd het reliëf sterker benadrukt. In de bodemkunde worden deze kleine akkercomplexen vaak aangeduid als eenmanses.

Wanneer wordt gekeken naar het onderzoeksgebied vallen op de geomorfologische kaart (afbeelding 2) de relatief kleine eenheden op.² Het betreft dekzandkopjes al dan niet met oud bouwlanddek (3K18 en 4K18) die zijn ingebed in een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden (2M9). De getallen voor de codes geven aan dat er in de vlakte geringe verschillen in hoogte zijn terwijl de kopjes een sterk reliëfverschil kennen. De bodemkaart laat een vergelijkbaar beeld zien van relatief veel kleine eenheden ingebed in een vlakte van bekeerdersgronden (pZg23).³ Bekeerdersgronden zijn doorgaans relatief natte gronden waarin restveen of ander slecht verteerd organisch stof in de toplaag is verwerkt. De hogere delen in het landschap bestaan verder uit een hoge zwarte enkeerdergrond (zEZ23) en een eerdgrond die niet nader gedefinieerd is. Beide zijn ontstaan door aanvoer van organisch sediment door de mens ten behoeve van de landbouw. Tenslotte komt er in het kaartbeeld nog een bruin gearceerd vlak voor dat de locatie van een eenmanses aangeeft. Het beeld van het actueel hoogtebestand laat eenzelfde beeld zien van kleine verhogingen in een verder vlak landschap. Opvallend zijn de steile overgangen tussen de hoge en lage delen die veelal samen lijken te vallen met perceelsgrenzen.

² Kleinsman et al. 1978.

³ Ebbers & Visschers 1983.

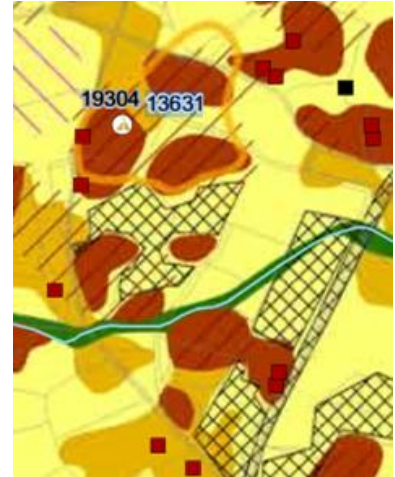
Via Topotijdreis zijn diverse kaartbeelden te zien die een indruk geven van veranderingen in de tijd. In afbeelding 2 worden het beeld van 1900, 1940 en 2024 weergegeven. De witte percelen zijn akkerpercelen. Deze percelen zijn rond 1900 begrensd door een grone rand. Deze representeren heggen. In deze regio waren dit doorgaans meidoornhagen. Deze zijn bedoeld om het vee buiten de akkers te houden. Na 1918 werd de markt overspoeld door goedkoop prikkeldraad en werden in deze regio op grote schaal de hagen vervangen door prikkeldraad. In het beeld van 1940 is al duidelijk zichtbaar dat het aantal hagen sterk is afgenomen. Dat heeft tot gevolg dat percelen ook sneller van vorm en grootte veranderen. Ondanks de grote verandering in landgebruik en perceelsindeling is de topografie van rond 1900 nog goed herkenbaar in het AHN. Uit de vergelijking van de kaartbeelden is ook duidelijk dat de percelen aan oostzijde natter zijn dan die aan de westzijde van het kaartbeeld. Dit is weergegeven met een blauwe arcering in de vroegere kaarten. Op de kaart is aangegeven dat sprake is van grondwatertrap IV dat wil zeggen dat de Gemiddeld Hoogste Grondwaterstand (GHG) zich dieper dan 40 cm onder het maaiveld bevindt en de Gemiddeld Laagste Grondwaterstand (GLG) rond 80 cm onder het maaiveld. Op de hogere delen is sprake van grondwatertrap VII. Hier bevindt de GLG zich dieper dan 80 cm onder maaiveld en de GHG dieper dan 160 cm onder maaiveld.

Afbeelding 2: Uitsneden van de geomorfologische kaart, bodemkaart en AHN en topografische kaart 1900, 1940 en 2024.

2.3 Archeologisch kader

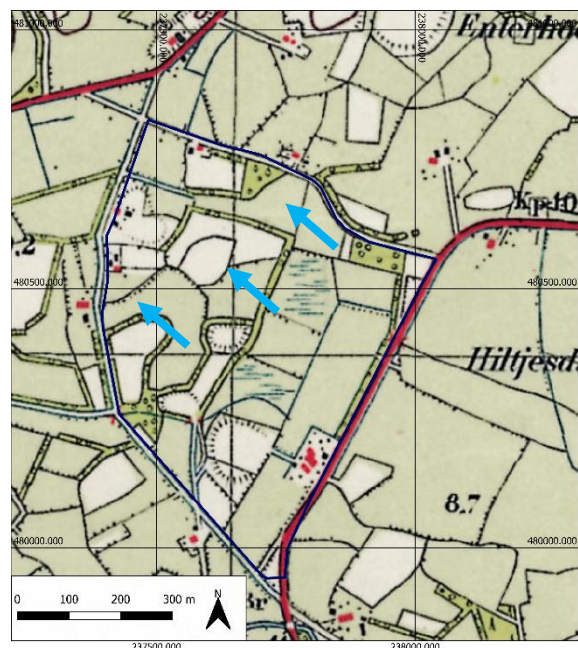
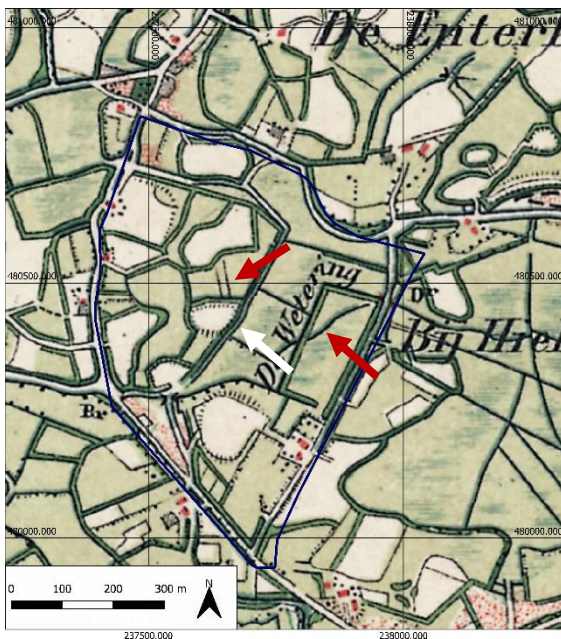
In 2010 is voor de gemeente Wierden een archeologische inventarisatie uitgevoerd en een verwachtingskaart opgesteld (afbeelding 3).⁴ In deze publicatie is een archeolandschappelijke kaart opgenomen waarin bodemverstoringen zijn weergegeven. Deze zijn afgeleid van gedetailleerde bodemkaarten, ontgrondingsvergunningen en reliëfverschillen uit het AHN. Het is echter niet te achterhalen waarop de verstoringen binnen het onderzoeksgebied gebaseerd zijn. Op basis van de historisch topografische kaarten lijken de als verstoring aangegeven laagtes relatief oud te zijn, dat wil zeggen te dateren van voor de oorlog. In het veld lijken de drie rechthoekige percelen te liggen op een perceel dat mechanisch is uitgevlakt. Dit zou wijzen op een verstoring die dateert van na de Tweede Wereldoorlog. Deze percelen zijn in de archeologische verwachtingskaart niet aangegeven als verstoord.

Afbeelding 3: Uitsnede archeolandschappelijke kaart

2.4 Historisch kader

In 1990 publiceerde de Oudheidkamer Buisjan het boekje “Enter 802” waarin de geschiedenis van het onderduikhol en haar bewoners uitgebreid wordt beschreven.⁵ In deze publicatie wordt beschreven dat het onderduikhol gelegen is in een houtwal langs een onverharde weg die in eigendom was van de gemeente Wierden. In een interview met Ben ter Haar van Enters Erfgoed wordt verteld dat deze weg uitsluitend werd gebruikt door boeren om bij hun percelen te kunnen komen.⁶ In het artikel wordt een luchtfoto getoond waarin verschillende mogelijke locaties van het onderduikhol worden gemarkeerd. Het wordt in het artikel en ook uit het interview niet duidelijk op basis van welke gegevens deze punten worden gemarkeerd als mogelijke locatie. Dit vormt het uitgangspunt voor de zoektocht naar de plaats van het onderduikhol.

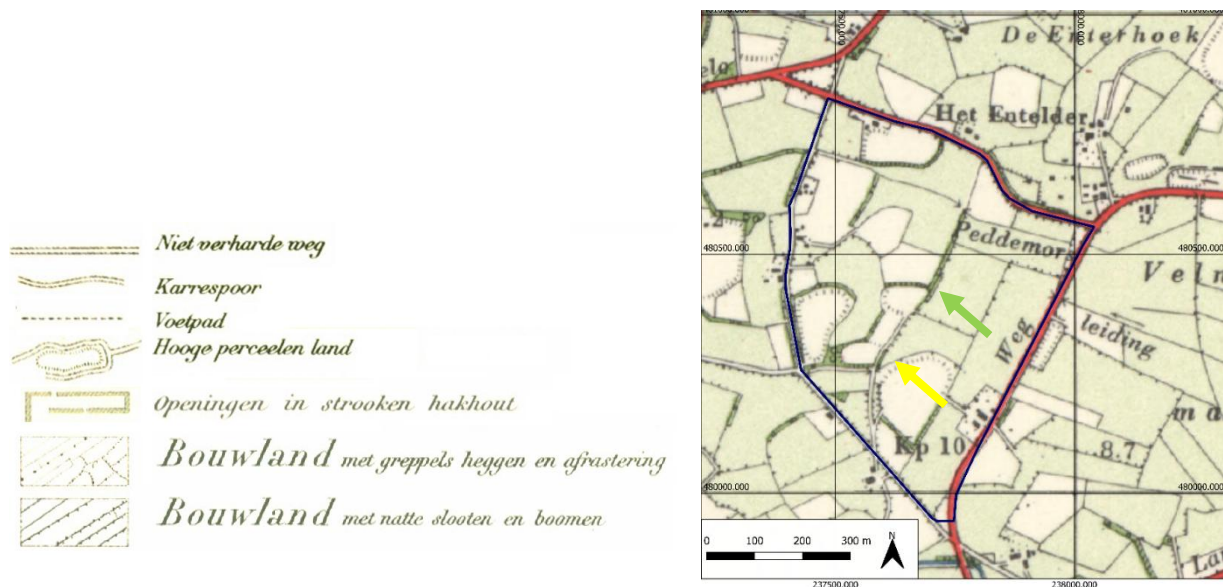
Afbeelding 5: Topografische kaart 1900 (links) en 1940 (rechts)

⁴ Beusink et al. 2010.

⁵ Kraa & Altena 1990.

⁶ www.joodseonderduik-enter.nl

Omdat het een oude weg zou zijn en eigendom van de gemeente is als eerste de kadastrale minuut van 1832 geraadpleegd (afbeelding 4). In dit minuutplan is geen weggetje zichtbaar. Wel is te zien dat het perceel met de wetering (97) eigendom is van de gemeente Wierden en in gebruik is als broekweiland (drassig laaggelegen grasland).

Afbeelding 6: Topografische kaart 1954 en enkele relevante legendaeenheden gebaseerd op de algemene legenda van de Bonnekaarten zoals uitgegeven in 1915 en 1930.

In verschillende topografische kaarten van voor de oorlog is zoals hierboven beschreven goed te zien dat de percelering in de eerste helft van de 20^e eeuw verandert. Met name het aantal hagen dat de percelen scherp afbakt neemt af in het gebied. Ook is duidelijk dat de perceelsindeling enigszins is aangepast. Enkele sloten zijn gedempt en enkele percelen zijn samengevoegd. In afbeelding 5 zijn enkele voorbeelden aangegeven voor sloten (rood) en perceelsgrenzen (blauw). Onverharde wegen staan in deze kaarten, de zogenaamde Bonnekaarten, doorgaans in het wit aangegeven. In de kaart van 1900 is een weggetje aangegeven (witte pijl) aan de oostkant van een haag. Vanaf 1935 wordt deze weg niet meer op de kaart aangegeven.

In het kaartbeeld is duidelijk zichtbaar dat er enkele hoger gelegen percelen zijn. Deze hoogtes zijn gemarkeerd met kleine driehoekjes. De punten van de driehoekjes wijzen naar lagere delen. Ten oosten van de weg zijn twee percelen met een blauwe arcering gemarkeerd als relatief natte percelen. Langs deze sloten staan bomen die op de kaart zijn gemarkeerd als kleine stipjes. In de eerste naoorlogse topografische kaart (1954) is iets opmerkelijks te zien (afbeelding 6). Een deel van het weggetje is weer aangegeven als onverharde weg (gele pijl). Een klein deel is echter aangegeven als haag (groene pijl).

Afbeelding 4: Uitsnede van de kadastrale minuut waarop de eigendomsverhoudingen zijn weergegeven.

Afbeelding 7: Luchtfoto RAF 10 mei 1943

Van het perceel zijn verschillende luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog beschikbaar waarop de percelen zichtbaar zijn waar het kippenhok aanwezig zou moeten zijn. Voor dit onderzoek zijn twee foto's van 10 december 1943 gebruikt die zijn opgenomen in bijlage 1. De foto's lijken aan het eind van de dag te zijn genomen gezien richting van de lange schaduwen van de bomen. Langs de sloten die de natte percelen begrenzen zijn duidelijk de schaduwen zichtbaar van enkele bomen. De schaduwen zijn relatief kort wat betekent dat langs de sloten jonge of lage bomen staan (witte pijl). Bij de boerderij en in de houtwallen staan naast kleine bomen ook forse exemplaren (oranje pijlen) In een uitsnede van de foto (afbeelding 7) is het weggetje duidelijk zichtbaar binnen het blauwe kader.

Opvallend is dat de dubbele haag zoals weergegeven in de kaart van 1954 duidelijk zichtbaar is ter hoogte van de rode pijl. Ook in een hoge resolutiescan van deze foto is langs het weggetje geen enkel bouwwerk zichtbaar.

In de publicatie van 1990 wordt aangegeven dat het kippenhok een afmeting had van circa 4 bij 7 meter. In de publicatie wordt aangegeven dat het oppervlak is vergroot om een afgescheiden ruimte te kunnen maken voor de vrouwen. Dit wordt bevestigd in het interview met Ben ter Haar. In de publicatie wordt niet aangegeven hoeveel groter het bouwwerk is geworden ook ter Haar weet dat niet. In het interview geeft ter Haar aan dat het kippenhok voor de onderduik niet in gebruik was en in delen lag opgeslagen bij Jan Nijmeijer. Het betreft volgens hem een houten gebouwtje. Verder weet hij te vertellen dat het kippenhok gedeeltelijk was ingegraven. Tenslotte is in de publicatie een luchtfoto opgenomen (afbeelding 8) waarin onder andere de mogelijke locatie van de onderduikplaats is weergegeven (nr. I). Het is echter onduidelijk waarop deze locatie is gebaseerd.

Afbeelding 8: Vermoedelijke onderduiklocatie

2.5 Gespecificeerde archeologische verwachting

Op basis van het uitgevoerde bureauonderzoek wordt verwacht dat de ondergrond aan beide zijden van het weggetje bestaat uit dekzand en ten dele verspoeld dekzand. In beide heeft zich door toedoen van de mens een bodem ontwikkeld met een dikke humeuze bovenlaag. In de lage delen betreft dit waarschijnlijk ingeploegde resten veen ((beek)eerddgrond) met veel ruwe (zwarte) humus. Op de hogere delen is sprake van een hoge zwarte enkeerdgrond. Het woord hoge refereert bij dit bodemtype aan een humeuze laag van meer dan 50 centimeter dikte. Op basis van het geraadpleegde kaartmateriaal lijkt het terrein niet verstoord te zijn. Echter, tijdens een veldbezoek leek een deel van het terrein mechanisch uitgevlakt te zijn en er is sprake van een scherpe overgang in het reliëf tussen de verschillende percelen.

Op basis van het interview met Ben ter Haar wordt aangenomen dat het kippenhok gedeeltelijk was ingegraven. Op basis van de verzamelde gegevens lijkt het terrein waarop het weggetje was gelegen daar niet erg geschikt voor. Hoewel in de natte perioden het grondwater zich dieper dan 40 cm onder maaiveld bevond is het niet mogelijk geweest het onderduikhok heel veel dieper uit te graven. Immers, de GLG bevindt zich op 80 cm onder het maaiveld. De afmetingen van de schuilplaats zijn op basis van het interview en de publicatie uit 1990, 4 bij 7 meter met een aanbouw van onbekende omvang. Verwacht wordt dat het kippenhok zich heeft bevonden langs het weggetje binnen de blauwe contour zoals aangegeven in afbeelding 7 op de grens tussen perceel 1204 en 1203. Het kippenhok kan aan beide zijden van het weggetje hebben gestaan aan het oog onttrokken door de aanwezige houtwallen en het reliëf.

Op basis van deze gegevens wordt aangenomen dat een onderduikhok zoals dat zich hier heeft bevonden manifesteert door het voorkomen van veel verbrand materiaal in de ondergrond en een plaatselijk vergraven ondergrond. Ook moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van (afval)kuilen.

2.6 Aanbevelingen

Op basis van de verzamelde gegevens wordt geadviseerd om het terrein te onderzoeken door middel van een booronderzoek en metaaldetectie. Het booronderzoek is gericht op het vinden van een afgebakende relatief ondiepe verstoring. Bij het uit te zetten grid moet rekening worden gehouden met een ondiepe

ingraving van 4 bij 7 meter en mogelijke kuilen. Het terrein kan vlakdekkend worden onderzocht met behulp van een metaaldetector. Op de plaats waar men heeft gewoond en afval heeft achtergelaten kunnen metalen voorwerpen aanwezig zijn. Denk aan spijkers, (conserven)blik en wellicht ook bestek en servies, etc. Daarnaast zou het mogelijk moeten zijn het hol op te sporen met behulp van geofysische methoden. Omdat men op deze locatie vuur heeft gestookt moet het mogelijk zijn deze locatie te vinden met behulp van een magnetometrisch onderzoek. Daarnaast kan een verstoring als deze mogelijk worden opgespoord met behulp van een Ground Penetrating Radar (GPR) doordat verwacht wordt dat sprake is van een afgebakende verstoring in de bodem. Wellicht is het ook mogelijk om vergravingen uit het verleden op te sporen met behulp van een Gamma Ray Spectrometer (GRS).

3 Inventariserend veldonderzoek

3.1 Methode

Afbeelding 9: Plan voor inventariserend veldonderzoek

gebied in kaart gebracht met behulp van een GPR en GRS.⁷ Het GPR-onderzoek had als doel een grondgebonden GPR te vergelijken met de resultaten van een airborne GPR. Zowel perceel 1 als perceel 2 zijn verschillende keren ingemeten. Dit onderzoek is gerapporteerd door het lectoraat Technologies for Criminal Investigations. Op basis van dat onderzoek is een overzichtskaartje gemaakt met het voorkomen van anomalieën (afbeelding 10).

Daarnaast is gevlogen met een GRS. Bij dit onderzoek is gekeken naar de verspreiding van vier verschillende radionucleïden, thorium, cesium, uranium en kalium. Deze elementen kunnen vergravingen indiceren. Daarnaast kan kalium ook indicatief zijn voor verbranding of sterke verhitting. Wanneer naar de verspreidingskaarten wordt gekeken ontbreekt enige aanwijzing voor vergravingen dan wel verhitting van de ondergrond (Afbeelding 11).

Op basis van deze anomalieën is een klein gebied nader in kaart gebracht met behulp van een 7 cm Edelman grondboor. Haaks op de lange zijde van het vlak met anomalieën, de mogelijke locatie van het onderduikhol, zijn boringen gezet in raaien. De afstand in de raaien bedroeg 2 meter. De afstand tussen de raaien bedroeg

Achtereenvolgens zijn op het terrein verkennende onderzoeken uitgevoerd met een prikstok, metaaldetector, GPR, GRS en Edelmanboor.

Het te onderzoeken terrein bestaat uit twee delen een deel ten westen en een deel ten oosten van de veronderstelde weg (afbeelding 9). Op basis van het bureauonderzoek wordt aangenomen dat de weg aan de westzijde van de perceelscheiding heeft gelegen. Dit past bij de resten van de houtwal die aanwezig zijn en de in het veld zichtbare steilrand. Binnen de ingetekende vlakken is een prikstokonderzoek uitgevoerd met een twee cm guts. Vervolgens is het ingetekende vlak vlakdekkend afgelopen in kaart gebracht met een metaaldetector. Als eerste is perceel 1 in kaart gebracht daarna perceel 2. Het prikstokonderzoek is uitgevoerd in een grid van circa 5 meter tussen en in de raaien binnen het vooraf vastgestelde gebied.

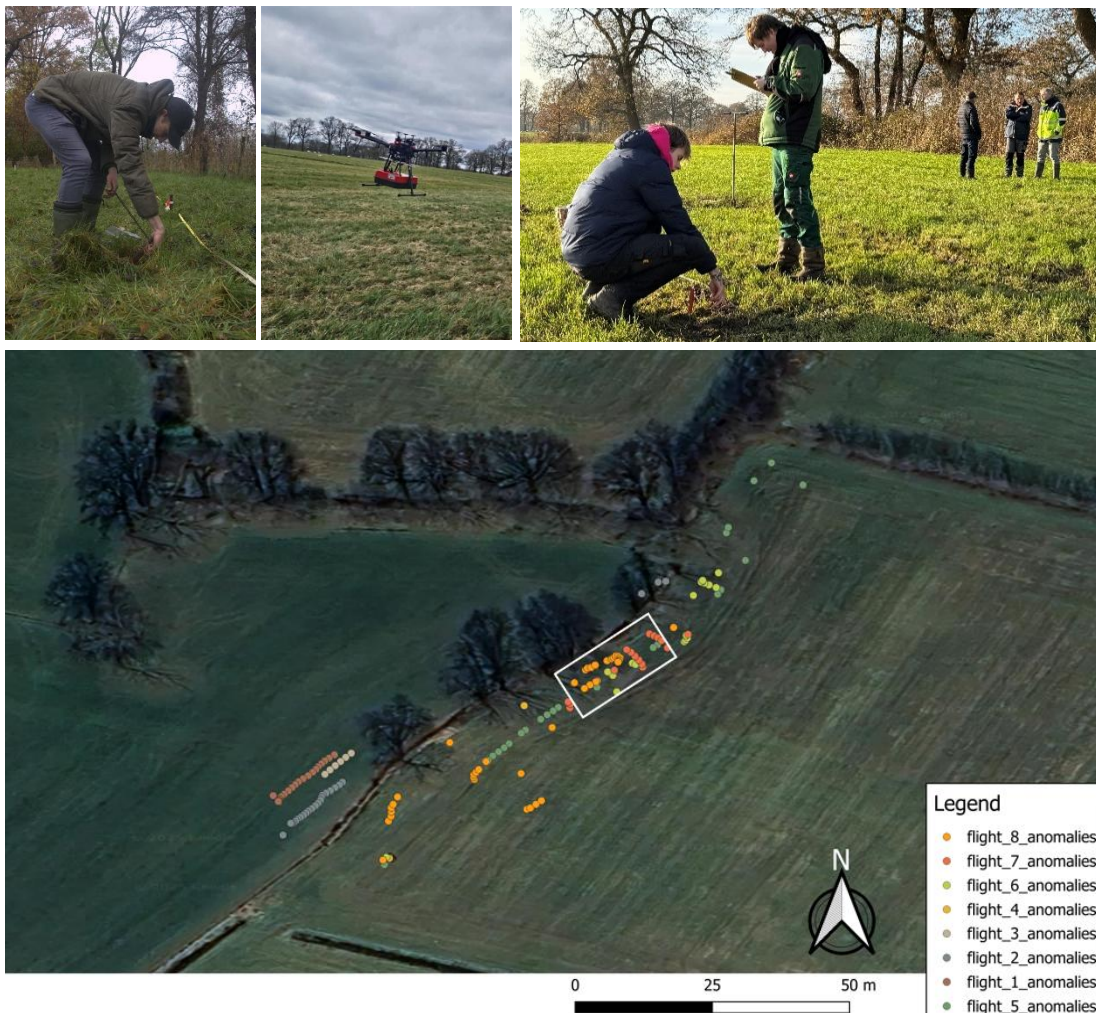
Vervolgens is in het kader van een RAAK-KIEM High Tech-onderzoek het gehele

⁷ Kronshorst et al. 2025.

5 meter. De boringen zijn ingemeten (X/Y/Z) met behulp van een dGPS. De boringen zijn beschreven conform ASB 5.1.

3.2 Resultaten

Het prikstokonderzoek op perceel 1 leverde geen resultaat op. De ondergrond lijkt niet verstoord te zijn en de bouwvoor heeft een geringe dikte van ongeveer 40 cm. Ook op perceel 2 werden geen aanwijzingen gevonden voor een mogelijke onderduiklocatie met behulp van de prikstok. Het terrein was opvallend nat. Ook hier bedroeg de bouwvoor ongeveer 40 cm. Het aansluitend uitgevoerde onderzoek met behulp van een metaaldetector leverde op perceel 1 opnieuw niets op. Op perceel 2 zijn wel vondsten gedaan. Dit betrof een knoop, een fragment van een emailen bord en een groot aantal spijkers. Geen van deze vondsten is meegenomen voor nader onderzoek.

Afbeelding 10: Met de klok mee metaaldetectie, airborne GPR, booronderzoek en overzichtskaart van het GPR-onderzoek met anomalieën van verschillende vluchten.

Het GPR-onderzoek leverde een kaart met anomalieën op die zich in verschillende vluchten consistent lijken te clusteren in één gebied. Het is dit gebied dat door middel van boringen is onderzocht. De boringen zijn gezet tot 20 cm in het dekzand. Op enkele plaatsen is de bouwvoor iets dikker dan op andere plaatsen. Ook

de samenstelling is op deze plaatsen anders. De ondergrond bestaat op deze plaats uit een dun pakket goed doorlatend kalkloos niet-lemig dekzand. De top van het profiel is opgenomen in een bouwvoor van 20 tot 30 cm. Ter plaatse van boring 19 en 20 bevat de boorkern ook duidelijk verbrand materiaal. Ook is de kleur van het onderliggende dekzand afwijkend. De boringen lijken een duidelijke rechthoek te vormen die wat betreft afmetingen goed past bij de maten die naar voren komen uit het vooronderzoek. Op het diepste bevindt de waargenomen verstoring van de natuurlijke ondergrond zich boven de GLG maar in de natte periode van het jaar binnen het bereik van de actuele grondwaterstand. De profielopbouw in boring 9 wijkt is ook tot op grote diepte verstoord maar de opbouw komt niet overeen met de opbouw in de overige boringen.

- Kalium**
- 0.0 - 0.0
 - 0 - 111
 - 111 - 155
 - 155 - 195
 - 195 - 246
 - 246 - 639

- Thorium**
- 0 - 2,9
 - 2,9 - 8,2
 - 8,2 - 12,2
 - 12,2 - 16,4
 - 16,4 - 22,1
 - 22,1 - 86,1

- Uranium**
- 0 - 2,2
 - 2,2 - 2,2
 - 2,2 - 8,2
 - 8,2 - 13,7
 - 13,7 - 21,2
 - 21,2 - 98,6

- Cesium**
- 0 - 1,5
 - 1,5 - 5
 - 5 - 8,8
 - 8,8 - 14,3
 - 14,3 - 73,9

Afbeelding 11: Concentraties van vier verschillende radionucliden op het terrein in Enter.

Boring	X	Y	Z	Raai	Top zand	Foto	Onderduikhof
1	237686	480395	8,95	1	40	IMG_4896	Nee
2	237687	480394	8,94	1	40	IMG_4897	Nee
3	237688	480392	8,94	1	70	IMG_4898	Ja?
4	237689	480391	8,95	1	40	IMG_4899	Nee
5	237691	480389	8,87	1	50	IMG_4900	Nee
6	237692	480388	8,90	1	40	IMG_4901	Nee
7	237693	480386	8,88	1	50	IMG_4902	Nee
8	237695	480385	8,89	1	40	IMG_4903	Nee
9	237682	480392	8,85	2	80	IMG_4904	Nee
10	237683	480390	8,92	2	50	IMG_4905	Nee
11	237684	480389	8,90	2	40	IMG_4906	Ja
12	237686	480387	8,88	2	50	IMG_4907	Ja
13	237687	480386	8,86	2	40	IMG_4908	Nee
14	237688	480384	8,87	2	60	IMG_4909	Nee
15	237690	480383	8,84	2	50	IMG_4910	Nee
16	237691	480381	8,87	2	50	IMG_4911	Nee
17	237678	480389	8,91	3	30	IMG_4912	Nee
18	237679	480387	8,90	3	40	IMG_4913	Nee
19	237681	480386	8,94	3	50	IMG_4914	Ja!
20	237682	480384	8,94	3	60	IMG_4915	Ja!
21	237683	480383	8,89	3	40	IMG_4916	Nee
22	237684	480381	8,88	3	40	IMG_4917	Nee
23	237686	480380	8,89	3	30	IMG_4918	Nee
24	237687	480378	8,89	3	40	IMG_4919	Nee
25	237674	480385	8,96	4	40	IMG_4920	Nee
26	237675	480384	8,95	4	50	IMG_4921	Nee
27	237677	480382	8,94	4	30	IMG_4922	Nee
28	237678	480381	8,93	4	50	IMG_4923	Nee?
29	237679	480379	8,93	4	60	IMG_4924	Nee?
30	237681	480378	8,88	4	50	IMG_4925	Nee
31	237682	480376	8,91	4	40	IMG_4926	Nee
32	237683	480375	8,95	4	30	IMG_4927	Nee

Tabel 2: Overzicht van de uitgevoerde boringen.

4 Conclusies

Op 16 april 2024 stuurde Gerrit Alink namens Enters Erfgoed een mail naar Saxion met de vraag of een onderzoek naar een onderduikhol misschien iets zou kunnen zijn voor een afstudeerder. Op dat moment hadden we net het onderzoek naar het onderduikhol van Jits van Straten afgerond.⁸ Na intern overleg leek een afstudeeronderzoek niet zo'n goed idee en paste de vraag beter bij een Smart Solutions project. De groep studenten gingen enthousiast aan de slag. Op basis van hun onderzoek met prikstok en metaaldetectie kon de vraag van Gerrit Alink niet worden beantwoord. Het vermoeden was dat door egalisatiewerkzaamheden het hol volledig zou zijn opgeruimd. Wel hebben de studenten een mooi digitaal monument gemaakt voor de Joodse mensen die op deze plaats waren ondergedoken en op 21-mei 1943 in Sobibor zijn vermoord. Dit digitale monument kan worden bezocht via <https://joodseonderduik-enter.nl/>.

In het voorjaar van 2025 werd door Yara Kronshorst van het Lectoraat TCI een subsidie aangevraagd voor het project Radar en Robotica in het fonds RAAK-KIEM High Tech van het regieorgaan SiA. In dit project wordt onder andere geprobeerd wat de mogelijkheden zijn voor het inzetten van een airborne GPR en GRS. Voor deze test vormde de onderzoeksvraag van Gerrit Alink een goede casus. De resultaten van de GRS waren teleurstellend en leverden geen aanwijzingen op voor de mogelijke locatie van het onderduikhol. Op basis van verschillende GPR-vluchten is een verzamelkaart vervaardigd waarin alle anomalieën zijn weergegeven. Hieruit volgde een consistent beeld met afwijkingen op één specifieke locatie. Samen met studenten is deze locatie uitgeboord als *ground truthing* van het GPR-onderzoek.

Op basis van het booronderzoek is vastgesteld dat ter hoogte van de locatie met een groot aantal anomalieën onder de bouwvoor sprake is van een ingraving van ongeveer 30-40 cm over een oppervlak van circa 30 m². Dit komt goed overeen met de verwachtingen op basis van het bureauonderzoek, zowel wat betreft afmetingen als locatie.

De conserveringscondities voor metaal en onverkoelde organische resten zijn slecht. De locatie bevindt zich in een landbouwperceel waar geen beschermende maatregelen gelden. De huidige bouwvoor is dun (20-30 cm) en de bodem van het hol bevindt zich boven de GLG maar in de natte periode van het jaar binnen het bereik van de actuele grondwaterstand. De ondergrond bestaat uit een dun pakket goed doorlatend kalkloos niet-lemig dekzand. De kans dat bij normaal agrarisch gebruik het hol over de loop van de tijd ongezien verdwijnt is groot. Het complex waar dit onderduikhol deel van uitmaakt is bijzonder. De meeste huizen waar de onderduikers oorspronkelijk woonden bestaan nog. Door de Enterse gemeenschap zijn hier struikelstenen geplaatst. De meeste boerderijen van waaruit hulp werd geboden zijn nog aanwezig. De locatie bevindt zich nabij het Joods monument. De houtwal die het zicht op de onderduiklocatie moest ontnemen is, zij het in sterk uitgedunde en uitgelopen vorm, nog altijd herkenbaar aanwezig. In samenwerking met Enters Erfgoed is het de studenten gelukt om (op één na) van elke onderduiker een levensverhaal met beeld te publiceren. Jaarlijks organiseert Enters Erfgoed rond de dodenherdenking een historische tocht waarbij het Joods monument een vast onderdeel is. Ook maakt deze locatie deel uit van een WOII onderwijsprogramma voor de lokale school. Zowel nabestaanden als de Enterse gemeenschap voelen zich sterk verbonden met deze geschiedenis.

Kortom zowel vanuit de Faro-gedachte en de onderzoekkaders zoals beschreven in de Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed (NOE) aan de ene kant als de kwetsbaarheid van de vindplaats aan de andere kant wordt een gedeeltelijke opgraving geadviseerd. Gedacht kan worden aan een vergelijkbare aanpak als bij het onderduikhol dat eerder door Saxion is onderzocht in Epe.⁹ Ondanks het grote aantal onderduikholen

⁸ Van Zijverden in druk.

⁹ Linssen (red.) 2022; Nationale Onderzoeksraad Erfgoed 2025.

dat Nederland rijk is zijn er tot nu toe slechts twee onderzocht met archeologische methoden. Ook in het internationale onderzoek Mapping Hiding Places van de Anne Frank Stichting en de VU onder leiding van Dienne Hondius is dit type onderduikplaats sterk ondervertegenwoordigd.¹⁰ Naar ons idee dus reden genoeg om verder onderzoek naar deze vindplaats uit te voeren.

¹⁰ <https://mappinghidingplaces.org/>

Literatuur

Altena, J.G., & Kraa, G.J. (1990). *Enter 802*, Enters Erfgoed, Enter.

Altena, J.G. (2012). *Herinneringen aan de Joodse gemeenschap in Enter*, Enters Erfgoed, Enter.

Beusink, A., Tolboom, M. A., & Geerts, H. M. M. (2010). *Gemeente Wierden: Archeologische inventarisatie en verwachtingskaart* (BAAC-rapport V-09.0172). BAAC.

Ebbers, G., & Visschers, R. (1983). *Toelichting bij kaartblad 28 West: Almelo — Bodemkaart van Nederland 1:50.000*. Stichting voor Bodemkartering.

Kronshorst, Y., Rangelov, D., Waanders, K., Jonker, J., Swarge, N., & Genechev, E. (2025). *KIEM Robotica High Tech Case 1 WWII Hiding Place*, Technologies for Criminal Investigations, Deventer.

Kleinsman, W.B., de Lange, G.W., Maarleveld, G.C., & ten Cate, J.A.M. (1978). *Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000: Blad 28–29 Almelo–Denekamp* (kaartblad, gedrukte uitgave). Stichting voor Bodemkartering.

Nationale Onderzoeksraad Erfgoed. (2025). *Erfgoedonderzoek in stroomversnelling: Nationale Onderzoeksagenda 2026–2030*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Linssen, M. (red.) (2022). *Onderweg naar Faro: Uitvoeringsagenda Faro – deel I*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Zijverden, W.K. van (in druk). *In een hol onder de grond*. Sidestone, Leiden.

Geraadpleegde websites

www.AHN.nl

www.BROLoket.nl

www.dinoloket.nl

www.dotkadata.com

www.topotijdreis.nl

www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl

www.joodseonderduik-enter.nl

www.enterserfgoed.nl

www.mappinghidingplaces.org

Bijlage 1. Historische luchtfoto's

Bijlage 2. Grondboringen

